

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/176152>

Please be advised that this information was generated on 2017-09-26 and may be subject to change.

*Maaïke Koffeman, Alicia C. Montoya en
Marc Smeets (red.)*

Littéraire
Receptie, vertaling en
bruggenbouwers
cultuuroverdracht sinds de
tussen Nederland
Middeleeuwen
en Frankrijk

A
U
P

Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk

Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk

*Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de
Middeleeuwen*

*Onder redactie van
Maaïke Koffeman, Alicia C. Montoya en Marc Smeets*

De publicatie van dit boek is mede mogelijk gemaakt met steun van het Institut Francais.

Afbeelding omslag: Siebe Johannes ten Cate, *Le Pont du Carrousel in Parijs, 1880-1908*.
Collectie RKD.

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6298 568 1
e-ISBN 978 90 4853 683 2 (pdf)
DOI 10.5117/9789462985681
NUR 688 1 694

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

© De auteurs / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2017

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Inleiding	9
<i>Maaïke Koffeman, Alicia C. Montoya en Marc Smeets</i>	

Deel I Meertalig Nederland en het Franse boek

1. Franse en Nederlandse letterkunde in middeleeuws Vlaanderen	29
<i>Johan Oosterman</i>	
2. Frans onderwijs en Franse scholen	49
<i>Willem Frijhoff</i>	
3. 16de-eeuwse Franse literatuur in Nederlandse privébibliotheken (1600-1750)	83
<i>Paul J. Smith</i>	
4. Frans in het privédom. De reisverslagen van Antje en Truitje van Hogendorp	99
<i>Madeleine van Strien-Chardonneau</i>	
5. 'Franse boeken moest je zelf opensnijden.' Verzamelaars van Franse literatuur in Nederland	117
<i>Paul van Capelleveen</i>	

Deel II Frankrijk als cultureel model (16de-18de eeuw)

6. Liefde voor lezen. Franse literatuur op scholen in de vroegmoderne Nederlanden	143
<i>Alisa van de Haar</i>	
7. De 'verfransing der letteren' door Nil Volentibus Arduum	163
<i>Tanja Holzhey</i>	

8. Vertaler verrijkte Molière met astrologie uit almanak. Een boertige Nederlandse adaptatie van *George Dandin* 183
Sander Becker
9. Frans-Nederlandse relaties in de context van de Republiek der Letteren 205
Hans Bots
10. Nederland maakt kennis met Voltaire 225
Kees van Strien

Intermezzo Franse schrijvers op reis in Nederland (19de eeuw)

11. Over reizen, schrijven, huizen en geluk. Théophile Gautier in Nederland 245
Marc Smeets
12. 'Fils du sud accourus sous la brume': Franse schrijvers op tournee in Nederland in de 19de eeuw 261
Kim Andringa
13. 'Ces gens-là sont incorrigibles.' Sociaal engagement in Maxime Du Camps *En Hollande* (1859) 279
Rozanne Versendaal

Deel III Van francofilie tot nostalgie (de lange 20ste eeuw)

14. Tussen Galliërs en Teutonen: Jan van Nijlen in ballingschap 295
Mathijs Sanders
15. 'Parijs is niet verliefd op mij.' Josepha Mendels als exporteur van Frans erfgoed 317
Sylvia Heimans

16. 'Parijs is een meervoud.' Adriaan van Dis en de heruitvinding van de Hollander in Parijs <i>Maaïke Koffeman</i>	335
17. Het verdriet van Frankrijk en Nederland. Vertaalstromen over en weer. <i>Marjolijn Voogel</i>	355
Nawoord: De Frans-Nederlandse literaire betrekkingen vandaag <i>Margot Dijkgraaf</i>	381
Bibliografie van secundaire literatuur	401
Index	423

Inleiding

Maaïke Koffeman, Alicia C. Montoya en Marc Smeets

Maaïke Koffeman, Alicia C. Montoya, Marc Smeets (red.), *Littéraire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017

DOI: 10.5117/9789462985681/INL

Samenvatting

Deze inleiding biedt enkele theoretische en historische kaders om de geschiedenis van de Nederlands-Franse literaire betrekkingen te bestuderen. Verschillende literatuurtheoretische benaderingen komen aan bod: *cultural transfer* of *histoire croisée*, receptieonderzoek en literatuursociologie. Bij de geschiedenis van deze betrekkingen spelen meerdere fenomenen een rol: meertaligheid, de Republiek der Letteren, en culturele bemiddelaars. Lange tijd is er sprake van een drietalig regime in de noordelijke Nederlanden: Latijn voor het wetenschappelijke debat, Frans voor de elites, en Nederlands voor het dagelijks gebruik. Deze meertaligheid hangt samen met het idee van een ideale, internationale Republiek der Letteren, zoals die gestalte krijgt in de geschriften van Verlichtingsauteurs. Bij deze culturele verhoudingen is er echter ook sprake van een hiërarchie: het Frans en het Nederlands kruisen elkaar, maar fungeren niet als gelijkwaardige partners. Ten slotte spelen verschillende culturele bemiddelaars een cruciale rol, in het bijzonder in Vlaanderen en andere ‘tussenlanden’.

Keywords: literaire relaties, Frankrijk, Nederland, *cultural transfer*, *histoire croisée*, meertaligheid

‘We kunnen toch niet gaan vechten tegen de Fransen, vorst!’ zei graaf Rastoptsjin. ‘Kunnen we onszelf bewapenen tegen onze leraren, onze goden?’

Kijk naar onze jeugd, naar onze dames! De Fransen zijn onze goden, en ons hemelse koninkrijk is Parijs.’

– Leo Tolstoj, *Oorlog en Vrede*¹

De vooraanstaande positie die Frankrijk eeuwenlang binnen Europa heeft bekleed is misschien nergens beter zichtbaar dan in Tolstojs meesterwerk *Oorlog en Vrede* (1869). Deze roman biedt een overdonderend beeld van de veldslagen van Napoleon Bonaparte, gezien vanuit het perspectief van de Russen. Ondanks het feit dat de Fransen in militair opzicht de tegenstander waren, laat Tolstoj zien dat ze in cultureel opzicht een enorme invloed uitoefenen op de Russische elite. De romanpersonages spreken voortdurend Frans met elkaar en zijn zeer ontvankelijk voor invloeden uit Parijs. In een felle discussie met vorst Nikolaj Andrejevitsj Bolkonski stelt graaf Rastoptsjin dat het vrijwel onmogelijk is om Napoleon te bestrijden, aangezien de Russen alles wat uit Frankrijk komt verafgoden. Deze ambivalente houding ten opzichte van de (verwerpelijke, maar tegelijkertijd zeer aantrekkelijke) Franse cultuur is kenmerkend, en de Russische cultuur van de 19de eeuw kan niet begrepen worden zonder de interactie met Frankrijk in ogenschouw te nemen. Dat geldt a fortiori voor het Nederlandse taalgebied, dat grenst aan het Franse en daarmee van oudsher in nauw contact staat.

Over literatuur wordt echter nog altijd voornamelijk nagedacht en geschreven binnen nationale kaders. Dit is een gevolg van de 19de-eeuwse nationalistische context waarbinnen de grondslagen voor de moderne literatuurgeschiedschrijving werden gelegd. In werkelijkheid trekt het literaire verkeer zich echter niet zoveel van landsgrenzen aan. Een lezer die een willekeurige Nederlandse boekhandel binnenloopt, zal constateren dat de bestsellers, of ze nou van Nederlandse, Scandinavische of Amerikaanse herkomst zijn, gebroederlijk naast elkaar liggen uitgestald. Zeker wanneer het gaat om een klein land als Nederland, waar vertalingen een groot deel van de boekenmarkt uitmaken, doet de scheiding tussen ‘eigen’ en ‘andere’ literaturen vaak kunstmatig aan.

Met dit boek willen wij aantonen dat de culturele interactie met de Franstalige wereld een vitale rol heeft gespeeld bij het tot stand komen van de Nederlandse literatuur. Andersom heeft ons land een zekere aantrekkingskracht uitgeoefend op bepaalde Franse auteurs, die er een exotische bron van inspiratie vonden. Dit boek biedt een eerste aanzet tot een geschiedenis van de literaire relaties tussen Frankrijk en Nederland, vanaf de

late Middeleeuwen tot onze eigen tijd. Het pretendeert geen systematisch overzicht te bieden van de geschiedenis van deze betrekkingen, maar wil enkele representatieve casussen opvoeren die inzicht bieden in de spelers, ideeën en grotere mechanismen die relevant zijn voor het begrijpen van deze relaties. Daarmee hopen we, via de bestudering van één specifieke configuratie van literaire relaties, ook een bijdrage te leveren aan het literatuurwetenschappelijke debat over transnationale literaire betrekkingen.

Theoretische uitgangspunten

Om de Frans-Nederlandse literaire betrekkingen te analyseren en interpreteren, kan een beroep worden gedaan op verschillende literatuurtheoretische benaderingen, waarvan wij hier kort enkele de revue laten passeren: *cultural transfer of histoire croisée*, receptieonderzoek en literatuursociologie.

Het begrip cultural transfer duidt op de onderlinge verwevenheid van culturele ontwikkelingen in verschillende landen. In het reizen van boeken en ideeën tussen landen brengt de verandering van context ook een verandering van aard en functie met zich mee: in een nieuwe context krijgen teksten of ideeën nieuwe betekenissen. Het gaat dus om een fenomeen dat verder reikt dan traditionele termen als 'beïnvloeding' of 'uitwisseling' suggereren.² In het verlengde van deze benadering wordt ook wel de term *histoire croisée* gehanteerd. Het gaat daarbij om onderzoek naar interculturele, grensoverschrijdende relaties tussen personen, objecten en instituties.³ De term *histoire croisée* benadrukt dat er sprake is van een veelrichtingsverkeer, en niet van een bilaterale uitwisseling tussen twee afzonderlijke landen. Dit is relevant voor het onderzoek naar de geschiedenis van de Frans-Nederlandse literaire betrekkingen, omdat daarbij vaak meerdere landen betrokken zijn. Zo kon een Franse tekst in de Middeleeuwen via de omweg van een Vlaamse bemiddelaar bekend raken. In de 18de eeuw kwam het dikwijls voor dat de grote werken uit de Engelse literatuur ons land bereikten via een Franse 'tussenvertaling'.

Een van de interessantste aspecten van dit onderzoekskader is dat het duiden van de nationale eigenheid in dit verband een nieuw licht kan werpen op internationale processen.⁴ De analyses die dit boek biedt van de manier waarop Franse werken in de Nederlandse nationale cultuur werden ontvangen, kunnen enerzijds wijzen op wijdverbreide fenomenen in de Europese ideeëngeschiedenis. Anderzijds kan een dergelijke focus inzicht bieden in de aard en inhoud van de Franse teksten die succesvol bleken in hun nieuwe Nederlandse context.

Een volgende benadering die nuttig blijkt voor het bestuderen van de Frans-Nederlandse literaire relaties is die van het receptieonderzoek. Dergelijk onderzoek bestudeert de manier waarop literaire werken door lezers, critici en culturele bemiddelaars worden gebruikt en geïnterpreteerd. Hierbij is vaak tevens sprake van cultural transfer. Het onderzoeksmateriaal bestaat veelal uit recensies in de periodieke pers, vertalingen of bewerkingen. Ook kan het gaan om intertekstualiteit of creatieve receptie, waarbij specifieke thema's, personages of elementen uit één werk worden overgenomen in een ander werk.

Receptietheorie is met name behulpzaam om het onderzoek naar de Nederlandse receptie van Franse auteurs en werken in te passen in een sociale context. De focus ligt hierbij meestal op de ontvangst van buitenlandse auteurs in een nationale context. Literatuurwetenschapper Els Andringa heeft in een artikel in *Poetics Today* enkele ideeën voorgesteld voor een toetsbare methode waarmee de processen van 'processes of a foreign oeuvre entering and merging with a target literature' beter kunnen worden onderzocht.⁵ Daarvoor maakt Andringa gebruik van de polysysteemtheorie van de Israëlische cultuurwetenschapper Itamar Even-Zohar. Ook deze theorie biedt een bruikbare visie op transnationale cultuurgeschiedenis, zoals literatuurwetenschapper Joep Leerssen benadrukt:

[De polysysteemtheorie] gaat ervan uit dat een cultuurlandschap niet bestaat uit afzonderlijke, duidelijk onderscheiden en in zichzelf homogene bouwstenen, maar uit een overlappend en in-elkaar-grijpend raderwerk van culturele circuits. Als correctie op het beeld dat de Europese literatuur uit nette 'Duitse', 'Franse', 'Engelse' enz. modules zou bestaan, waartussen scherpe en ondubbelzinnige grenzen lopen en waarbinnen een transparante eenvormigheid bestaat, legt de polysysteemtheorie de nadruk op het feit dat talrijke literaire, culturele en regionale breuklijnen door een taalgebied heenlopen en dat tussen de afzonderlijke talen vele overlappingen bestaan.⁶

De genoemde culturele circuits worden bij elkaar gehouden door hun gezamenlijke repertoire, dat wil zeggen een gedeelde kennis van (literaire) werken en de waarden die daarin doorklinken. Volgens Even-Zohar blijft dat repertoire voortdurend in beweging, hetzij door ontwikkelingen binnen de cultuur zelf, hetzij door invloeden van buitenaf. Dat laatste is voor het transnationale receptieonderzoek relevant. Wanneer een buitenlandse tekst in vertaling beschikbaar is, wordt deze niet automatisch opgenomen in het nationale repertoire. In zulke gevallen hebben we te maken met

import. Cultural transfer is er volgens Even-Zohar pas wanneer die tekst ook wordt opgenomen in de doelcultuur en daarin een eigen functie krijgt.

Even-Zohars repertoirebegrip biedt een nuttig instrumentarium om een van de belangrijkste vragen uit het transnationale receptie-onderzoek te beantwoorden, namelijk 'hoe buitenlandse werken en oeuvres doordringen in de repertoires van nationale circuits en of en hoe zij zich vermengen met dan wel gescheiden blijven van de nationale productie'.⁷ Even-Zohars theorie en Andringa's uitwerking ervan zijn ook relevant voor de vraag die in dit boek centraal staat: hoe werd het werk van Franstalige auteurs in de Nederlandse cultuur opgenomen ten behoeve van de eigen maatschappelijke ontwikkelingen? In deze vraag kan het begrip cultuur ook worden opgevat als repertoire. De analyse van boekhistorische bronnen, die in enkele artikelen aan bod komt, geeft inzicht in de reikwijdte van de import van Franstalig werk in Nederland, terwijl de bestudering van afzonderlijke recipiënten veel duidelijk kan maken over processen van cultural transfer.

Een derde en laatste kader dat voor ons bruikbaar is geweest bij het samenstellen van dit boek is de literatuursociologische benadering van Pascale Casanova. In haar spraakmakende boek *La République mondiale des lettres* (1999) baseert Casanova zich op Pierre Bourdieus definitie van het literaire veld als het geheel aan mensen, instituties en praktijken die verantwoordelijk zijn voor de productie, distributie en receptie van literatuur. Casanova breidt het perspectief van de veldtheorie uit naar het mondiale literaire veld, oftewel de interactie en machtsverhoudingen tussen verschillende nationale literaturen. Haar centrale stelling is dat Parijs, in concurrentie met Londen, lange tijd de hoofdstad is geweest van de literaire wereld.⁸ Vanaf de 16de eeuw heeft zich een sterk gecentraliseerd internationaal literair systeem ontwikkeld, waarbinnen de Franse literatuur een dominante rol speelde. Parijs gold lange tijd als geografisch centrum van de wereldliteratuur, en perifere taalgebieden definieerden zich door hun relatieve afstand ten opzichte van de waarden die daar heersten. In de loop van de 20ste eeuw namen Londen en vooral New York deze rol over en werd het Engels de dominante wereldtaal.

Teksten die geschreven zijn in de taal van het literaire 'centrum' ontleen een vanzelfsprekend prestige aan dat feit, terwijl teksten uit een perifeer taalgebied, ongeacht hun esthetische kwaliteit, moeilijk toegang krijgen tot het internationale literaire verkeer. Binnen dit systeem is een belangrijke rol weggelegd voor meertalige culturele bemiddelaars, die verantwoordelijk zijn voor de im- en export van de literaire producten via vertalingen of besprekingen in de periodieke pers. Die beweging verloopt in de regel van het centrum naar de periferie. Een klein taalgebied als het Nederlandse

importeert veel meer literatuur dan dat het exporteert, en staat in een afhankelijke positie ten opzichte van meer dominante spelers als Duitsland, Frankrijk of de Verenigde Staten.⁹

Casanova's analyse is door enkele Amerikaanse romanisten uitgewerkt en toegepast op de geschiedenis van de Franstalige letterkunde. In hun boek *French Global: A New Approach to Literary History* bestudeert een team onder leiding van Christie McDonald en Susan Rubin Suleiman de literaire betrekkingen tussen Frankrijk en de rest van de wereld, zowel op het niveau van afzonderlijke teksten als op dat van instituties en grotere maatschappelijke ontwikkelingen.¹⁰ Hoewel Nederland nauwelijks aan bod komt in hun boek – een lacune die wij met dit boek willen vullen – bevat het enkele artikelen die interessant zijn voor onze eigen casussen, onder andere over 19de-eeuwse Franse reisverslagen (Beizer) en over het vertaalverkeer van en naar Frankrijk (Sapiro).

Daarnaast ontlenen wij inspiratie aan het werk van Linda Hutcheon en Mario J. Valdés, die er in *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory* voor pleiten dat literatuurhistorici zich afwenden van de natiestaat en dus ook van de gebruikelijke historische modellen gebaseerd op één etniciteit of taal, en in plaats daarvan een comparatieve transnationale focus aannemen. Hutcheon en Valdés vinden, net als Casanova, dat literaire geschiedschrijving niet zozeer dient uit te gaan van individuele auteurs en werken, maar een geschiedenis van de literaire cultuur moet bieden.¹¹ Alleen zo'n benadering, die zich onthoudt van oordelen over de literaire waarde van de bestudeerde objecten – aangezien literaire waarde zelf, zoals Casanova aantoont, het product is van ongelijke machtsrelaties binnen het literaire veld – kan recht doen aan de complexiteit van het internationale literaire verkeer en aan de rol van kleinere landen en taalgebieden hierin, in hun soms troebele relaties met grotere literaire spelers, zoals Frankrijk.

Historische kaders

Naast literatuurtheoretische uitgangspunten zijn ook historische kaders van belang om de Frans-Nederlandse literaire relaties te duiden. Een geschiedenis van de Frans-Nederlandse betrekkingen zou moeten beginnen in de periode waarin de landen 'Frankrijk' en 'de Nederlanden' – zuidelijk zowel als noordelijk – vorm begonnen te krijgen, ergens tegen het einde van de Middeleeuwen. De verstrengeling van deze beide taalgebieden is onderwerp geweest van verschillende publicaties, waaronder de klasieke studie die het begin inluidde van de moderne cultuurgeschiedenis in

Nederland, Johan Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919). In de loop van de 15de eeuw vielen de Lage Landen onder het gezag van de hertog van Bourgondië, en het Frans werd daardoor vanaf dat moment ook hier als bestuurlijke taal gebruikt, wat ertoe leidde dat elites eeuwenlang Frans spraken. Daarbij moet echter aangetekend worden dat de opkomende burgerij zich juist profileerde door het gebruik van de Nederlandse taal. Daarnaast functioneerde nog altijd het Latijn als geleerdentaal bij uitstek, dus in feite is er lange tijd sprake geweest van een drietalig regime in de noordelijke Nederlanden: Latijn voor het wetenschappelijke debat, Frans voor de elites en geleerdencorrespondenties, en Nederlands voor het dagelijks gebruik.

Het is echter vooral de vroegmoderne tijd die cruciaal is geweest voor de geschiedenis van de Frans-Nederlandse literaire betrekkingen. Het Frans bleef in deze periode, naast het Nederlands, een belangrijke taal voor de elite en geleerden, en de Franse cultuur werd het meest prestigieuze model voor de Nederlandse, tot genoegen én ongenoegen van Nederlandse literatoren.¹² De kiem hiervoor werd gelegd in de 17de eeuw, waarin in beide landen sprake was van een Gouden Eeuw – hoewel die niet precies synchroon liepen. In de vroege 17de eeuw maakten de noordelijke Nederlanden een bloeiperiode door op het gebied van handel, wetenschap en cultuur. Terwijl elders in Europa het absolutisme hoogtij vierde, ontstonden hier nieuwe bestuursstructuren, met relatief vergaande vormen van politieke representatie. Tegelijkertijd deed een moderne proto-kapitalistische markteconomie haar intrede en heerste er een relatieve vrijheid voor vrouwen en voor verschillende bevolkingsgroepen, waaronder Joden. Het betrof een karakteristiek stedelijke en burgerlijke cultuur, die tot uiting kwam in de schilderkunst van de Gouden Eeuw met haar nadruk op huiselijke taferelen. De nieuw opgerichte universiteiten konden, dankzij het ontbreken van eigen tradities, de modernste ideeën omarmen. Dit was een belangrijke fase in de ontwikkeling van de moderniteit, vanwege het ontstaan van de ideeën die later tot de Europese Verlichting zouden leiden.

Deze nieuwe cultuur en dit klimaat van openheid oefenden een grote aantrekkingskracht uit op Franse intellectuelen die de onrust en politieke repressie van hun eigen land wilden ontvluchten. De bekendste hiervan is de filosoof René Descartes, die het grootste deel van zijn werkzame leven, van 1628 tot 1649, in ons land doorbracht. Voor Descartes vertegenwoordigt de stad Amsterdam alles waar hij als vooruitstrevende intellectueel naar verlangt, zoals hij verwoordt in een beroemde brief aan zijn vriend Guez de Balzac in mei 1631:

[E]n cette grande ville où je suis, n'y ayant aucun homme, excepté moi, qui n'exerce la marchandise, chacun y est tellement attentif à son profit, que j'y pourrais demeurer toute ma vie, sans être vu de personne. [...] Quel autre pays, où l'on puisse jouir d'une liberté si entière, où l'on puisse dormir avec moins d'inquiétude, où il y ait toujours des armées sur pied exprès pour nous garder, où les empoisonnements, les trahisons, les calomnies soient moins connus, et où il soit demeuré plus de reste de l'innocence de nos aïeux ?¹³

Deze brief is opmerkelijk, omdat hij alle gemeenplaatsen of *topoi* bevat die in latere Franse reisverslagen terug zullen keren: die van de grote Nederlandse steden, het belang van de handel voor de Nederlandse cultuur, de grote vrijheid die er heerst, en – opmerkelijk genoeg voor ons – de primitieve onschuld waarvan de Nederlandse samenleving zou zijn doordrongen, ver van de corruptie van Parijs en het verderfelijke Franse hof.

Maar al gauw kwam dit mooie plaatje onder druk te staan door het uitbreken van de zogenaamde *guerre de Hollande* (maart 1672-augustus 1678). De invasie van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden door Lodewijk XIV ontketende een ware propagandaoorlog, met een enorme productie van pamfletten, prenten en ander drukwerk, gericht tegen de Franse vijand. Dit leidde zelfs tot het ontstaan van een nieuw genre, dat van de 'Franse tirannieën'.¹⁴ Dit waren geschriften of afbeeldingen die de gruweldaden van de Fransen afzetten tegen de Nederlandse vrijheden. Ook verschenen er dierenfabels, waarin de Nederlanders als kikkers werden geportretteerd in hun amfibische landje – en, iets minder vaak, als ooievaar of (zee)leeuw – en de Fransen als arrogante hanen, daarbij aansluitend op een langere traditie waarin de haan (*gallus*) staat voor de Fransman (*Gallus*, uit Gallië).¹⁵

Terwijl de beeldvorming in Nederland over Frankrijk steeds vijandiger werd, brak een nieuwe fase aan toen door de intrekking van het Edict van Nantes in 1685 het protestantisme verboden werd in Frankrijk. Dit zorgde voor een emigratiegolf van grotendeels hoog opgeleide en redelijk bemiddelde Franse protestanten naar landen als Duitsland, Engeland en vooral Nederland. Deze hugenoten vestigden zich overal in Nederland, maar integreerden vaak nauwelijks, wat er paradoxaal genoeg toe leidde dat – vanwege de 'Franse tirannie' in hun land van herkomst – de Franse cultuur in Nederland aanwezig was dan ooit tevoren. Een van deze nieuwe Nederlanders was de theoloog en publicist Pierre Bayle, die vanuit zijn Rotterdamse woonplaats zijn invloedrijke *Dictionnaire historique et critique* (1697) publiceerde. Daarin bekritiseerde hij bijgelovige praktijken, pleitte hij voor tolerantie en stelde hij een scheiding voor tussen wetenschap en

religie. Het is ook dankzij Bayle dat het idee gestalte kreeg van een ideale, internationale Republiek der Letteren.

Met Bayle begon de Verlichting en haar ideaal van een nieuwe klasse intellectuelen die niet aan de staatsmacht gebonden is, maar deze juist mag bekritisieren. Hij stond ook aan de basis van de moderne journalistiek, die in die tijd grotendeels een Frans-Nederlandse, hugenootse bezigheid was. De periodieken die deze intellectuelen in Nederland produceerden, waren dan ook bijna uitsluitend Franstalig, wat ertoe bijdroeg dat het Frans de Europese *lingua franca* werd. Nederland was in deze tijd het centrum van de Europese boekhandel, vanwege de vrijheid van pers die daar gold. Zodoende werden de belangrijkste werken van de Franse verlichtingsdenkers als Montesquieu, Voltaire en Rousseau in ons land gedrukt.¹⁶

Deze persvrijheid was bepalend voor het Franse beeld van Nederland, en progressieve Fransen keken allemaal naar Nederland als de ‘eerste Republiek van Europa’ of als een politiek model. Dit was voor veel Franse intellectuelen een reden om naar Nederland te reizen. In de loop van de 18de eeuw werden enkele honderden *Voyages en Hollande* gepubliceerd, door reizigers, uiteenlopend van zakenlieden tot bekende filosofen.¹⁷ In Diderots *Voyage en Hollande* treffen we veel van dezelfde topoi aan als bij eerdere reizigers, zoals de republikeinse waarden van het Nederlandse politieke bestel, de vrijheid die vrouwen hebben in het openbare leven, en het belang van handel. Dat is niet verrassend, want tegen de tijd dat Diderot dit schreef, was de ‘reis naar Holland’ een vast literair genre geworden, met eigen conventies, stereotypen en clichés.

Andersom bleef in de Republiek het aanzien van het Frans als cultuurtaal en als *lingua franca* van beschaafd Europa onbetwist. Deels is dit in lijn met de situatie in de omringende landen in de 18de eeuw, een periode die historicus Marc Fumaroli treffend typeerde als ‘quand l’Europe parlait français’.¹⁸ Maar er lijkt ook sprake te zijn van een bijzondere identificatie met de Franse cultuur als gevolg van de eeuwenlange verstrengeling van de beide culturen, dankzij de geschiedenis van het Frans als bestuurstaal in de late Middeleeuwen, het feit dat enkele belangrijke Franse intellectuelen Nederland als hun (tijdelijke) woonplaats kozen in de 17de eeuw, en later de aanwezigheid in Nederland van een invloedrijke Frans-hugenootse gemeenschap. Dit leidde ertoe dat Nederlanders zich graag in het Frans uitten en sommige Nederlandse auteurs zelfs in het Frans schreven. Het bekendste voorbeeld is wellicht de toneel- en romanschrijfster Belle van Zuylen, ook bekend onder de naam Isabelle de Charrière (1740-1805). Helaas heeft de verzuiling van de literatuurgeschiedschrijving langs nationale lijnen ertoe geleid dat de Nederlandse literaire productie in het Frans uit deze tijd lang onderbelicht is gebleven.

Opvallend tijdens de hele 17de en 18de eeuw is dat de politieke en literaire betrekkingen niet per se synchroon liepen. Dit is namelijk de periode van het ontstaan van de Republiek, die in belangrijke mate haar identiteit ontleende aan het feit dat zij zich afzette tegen de voormalige katholieke heersers. De Republiek definieerde zich als bakermat van republikeinse waarden en zag in het absolutistische Frankrijk haar politieke tegenpool. Op het gebied van cultuur was paradoxaal genoeg een tegengestelde richting zichtbaar. De Republiek keek steevast naar Frankrijk als cultureel en literair model, en het prestige van de Franse cultuur bleef groot.

Op deze lange periode van wederzijdse waardering volgde het revolutionaire tijdperk, dat een ommekeer teweegbracht in de Nederlandse houding ten opzichte van Frankrijk. Nadat de patriotten in 1795 de Bataafse Republiek hadden uitgeroepen, was Nederland de facto een vazalstaat van Frankrijk. In 1806 benoemde Napoleon zijn broer tot koning Lodewijk I van Holland en in 1810 annexeerde hij ons land in zijn Eerste Keizerrijk. De Franse tijd in Nederland eindigde toen Napoleon in 1813 werd verslagen en Willem I tot koning werd benoemd. Onderzoek van literatuurhistoricus Lotte Jensen heeft laten zien dat er tijdens deze periode een levendige cultuur van verzet tegen het Franse regime is geweest.¹⁹ Jensen stelt dat deze episode bepalend is geweest voor de vorming van de Nederlandse culturele identiteit, aangezien men in de verzetsliteratuur het wezen van de eigen natie probeerde te definiëren in contrast met de Franse overheerser.

Toen de stofwolken waren neergedaald, de kruitdampen waren opgetrokken en Nederland definitief van het napoleontische juk was bevrijd, was een einde gekomen aan een lange periode van Franse dominantie. Op politiek vlak welteverstaan. Cultureel gezien lag het genuanceerder. De liefde voor al wat Frans is, bleek zo sterk verankerd in het Nederlandse culturele landschap, dat zelfs Napoleon er geen einde aan kon maken. De Franse taal en cultuur bleven gedurende de hele 19de eeuw een factor van belang in Europa. Het Frans was nog steeds de internationale lingua franca en maakte dus vanzelfsprekend deel uit van de opvoeding van de adel en de gegoede burgerij in Nederland. Franse literatuur vond er gretig aftrek, tot ongerustheid van conservatieve critici die romans, en Franse realistische romans in het bijzonder, beschouwden als een bron van zedenbederf.²⁰ In de onderlinge culturele verhoudingen is – geheel in lijn met de ideeën van Pascale Casanova – sprake van een duidelijke hiërarchie: ‘Het Frans en het Nederlands kruisen elkaar voortdurend, maar fungeren daarbij niet als gelijkwaardige partners.’²¹

Bij deze transnationale interacties speelden culturele bemiddelaars als vanouds een belangrijke rol. Door zich openlijk te afficheren als francofiel,

zetten sommige schrijvers zich af tegen de in hun ogen kleinburgerlijke en bekrompen Nederlandse mentaliteit. Conrad Busken Huet typeerde Nederland als 'een land, gelegen aan de kust der Doode Zee, waar de vogels niet overheen kunnen vliegen zonder te sterven'.²² Als een cultuursocioloog *avant la lettre* beklagde hij zich over de geringe internationale uitstraling van de Nederlandse literatuur, een fenomeen dat hij weet aan een 'teringachtig klimaat' en een totaal gebrek aan oorspronkelijkheid. Het Nederlandse taalgebied zou simpelweg te klein zijn om iets betekenisvol voort te brengen: Nederlanders worden niet gelezen in het buitenland, maar lezen zelf juist veel vertalingen, met als gevolg dat de 'nederlandsche letteren kwijnen, en de nederlandsche letterkundige niet leven kan van zijn pen'.²³ Enige rancune zal Busken Huet niet vreemd zijn geweest: de vernietigende commentaren op zijn gewaagde roman *Lidewyde* (door criticus T.H. de Beer neergesabeld in een pamflet met de veelzeggende titel *Madame Bovary in Holland*) vormden de aanleiding voor zijn vertrek uit Nederland. In Parijs vond hij overigens nauwelijks aansluiting bij Franse literaire kringen, maar hield hij zich vooral bezig met fulmineren tegen de Nederlandse cultuur. Dit patroon zou zich meermaals herhalen, met W.F. Hermans als pregnantste voorbeeld.

Busken Huets visie op de internationale letterkundige verhoudingen komt overeen met de analyse van Pascale Casanova: Nederland geldt daarin als een perifere taalgebied dat veel meer literatuur importeert dan exporteert. De relatief geringe uitstraling van onze literatuur verklaart waarom het de ultieme droom van veel Nederlandse schrijvers is geweest om naam te maken in het Franse taalgebied, aangezien dit de poort vormde tot erkenning in de rest van de wereld. Na Busken Huet zouden nog veel Nederlandse schrijvers zich voor kortere of langere tijd in Parijs vestigen, maar geen van hen slaagde er werkelijk in naam te maken in de Franse literaire wereld. Degenen die het lukte om een voet tussen de deur te krijgen, beschouwden dat als een grote prestatie. Zo beschreef Willem Byvanck zijn ontmoetingen met symbolistische dichters in *Un Hollandais à Paris en 1891*, publiceerde Jef Last een boek met de trotse titel *Mijn vriend André Gide* (1966) en liet E. du Perron zijn vriend André Malraux figureren in *Het land van herkomst* (1935). Maar ook voor deze auteurs en hun werken geldt dat zij in Nederland veel meer impact hadden dan in Frankrijk. In het algemeen lijken beeldend kunstenaars aanzienlijk makkelijker te exporteren naar Frankrijk, zoals blijkt uit de carrières van schilders als Ary Scheffer, Kees van Dongen en Karel Appel.

Wat betreft de vertaling en receptie van literair werk betrof het contact tussen Frankrijk en Nederland in deze periode dus hoofdzakelijk

eenrichtingsverkeer. Tegelijkertijd toonden Franse schrijvers in de 19de eeuw opvallend veel belangstelling voor ons land. Een aantal artikelen in deze bundel getuigt van een kleine hausse aan reisverslagen over Nederland, dat als bijzonder exotisch werd ervaren. Baudelaires *Invitation au voyage* is daar wellicht het beroemdste voorbeeld van. Hoewel sommige gemeenplaatsen uit de eerdere *Voyages en Hollande* nog springlevend blijken, is het Nederlandbeeld ook aan verandering onderhevig. Zo zal het niemand verbazen dat begrippen als tolerantie en godsdienstvrijheid, die in de 17de en 18de eeuw de boventoon voerden, naar de achtergrond waren verdwenen en hadden plaatsgemaakt voor noties als gezelligheid en huiselijkheid.

Tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw bleef Frankrijk een belangrijk referentiepunt voor Nederlandse schrijvers. Parijs was de onbetwiste culturele hoofdstad van Europa en het is daarom niet verwonderlijk dat veel Nederlandse schrijvers en intellectuelen de Franse literatuur op de voet volgden en Parijs regelmatig bezochten. Kennis van de Franse taal vormde een vanzelfsprekend onderdeel van hun culturele bagage. Bovendien was Parijs tijdens het Interbellum het knooppunt van een kosmopolitisch netwerk van vrijgevochten schrijvers en kunstenaars. Zij profiteerden er van de vrijere zeden, en introduceerden er moderne cultuuruitingen zoals jazzmuziek. In de marge van deze modernistische kringen hielden zich enkele Nederlanders op, onder wie E. du Perron, Jef Last en Josepha Mendels.

De verheerlijking van Parijs als kunstenaarsmekka kwam tot een hoogtepunt in de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog. Voor de generatie van de Vijftigers gold het verblijf in Parijs als een 'verplicht avontuur'.²⁴ Hun vernieuwende kunst stuitte in eigen land op een muur van onbegrip en zij namen massaal de wijk naar Parijs, waar zij aansluiting zochten bij de internationale avant-garde. Parijs was in hun ogen het tegenovergestelde van Nederland: progressief, ruimdenkend en gecultiveerd. Het werk van de Vijftigers heeft het imago van Parijs als thuishaven van de vrijgevochten artistieke *bohème* stevig verankerd in de Nederlandse context. Een van de invloedrijkste bijdragen aan die mythe werd geleverd door fotograaf Ed van der Elsken met *Een liefdesgeschiedenis in Saint-Germain-des-Prés* (1956).

Omstreeks dezelfde periode werd de Nederlandse oriëntatie op Frankrijk ook in institutionele zin verankerd. Marie-Christine Kok Escalle beschrijft in een recent themanummer van *Deshima* hoe de actieve Franse taalpolitiek zijn beslag kreeg in de oprichting van de Alliance française des Pays-Bas in 1888, een organisatie die tegenwoordig 34 lokale afdelingen en 10.000 leden kent. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond als reactie op de Duitse propaganda het Genootschap Nederland-Frankrijk en in 1933 werd het Maison Descartes opgericht, als eerste Institut français buiten Frankrijk.

De tegenhanger hiervan is het Institut néerlandais in Parijs, dat van 1957 tot 2013 een belangrijke rol speelde in het culturele verkeer tussen Nederland en Frankrijk.²⁵ Intussen kwam ook de universitaire romanistiek tot ontwikkeling nadat A.G. van Hamel in 1884 als eerste hoogleraar Frans was benoemd in Groningen. Bekende romanisten als J.J. Salverda de Grave, Pieter Valkhoff en Johannes Tielrooy speelden niet alleen een belangrijke rol in de ontwikkeling van het vakgebied, maar waren ook actief in de journalistiek, en vervulden zo een brugfunctie tussen de wetenschap en het grote publiek.

Maar in de tweede helft van de 20ste eeuw nam de culturele dominantie van Frankrijk gestaag af en groeide New York uit tot het internationale centrum van kunst en literatuur. Ook Amsterdam streefde Parijs voorbij als ‘magisch centrum’ van de culturele en artistieke avant-garde.²⁶ Het Engels groeide in dezelfde periode uit tot de onbetwiste lingua franca van de wereld en verdrong in het Nederlandse onderwijs het Duits en Frans naar de tweede en derde plaats.

Hoewel Frankrijk nog steeds het favoriete vakantieland van Nederlanders is en Parijs dankzij de Thalys nog maar 3 uur en 18 minuten van Amsterdam verwijderd is, groeit de culturele afstand tussen beide landen. Het onderwijs in de Franse taal staat onder druk en de ooit zo vanzelfsprekende interesse voor de Franse cultuur is verdrongen door een sterke oriëntatie op de Engelstalige wereld. Toch zijn er, voor wie het zien wil, nog volop culturele banden tussen Nederland en Frankrijk. Een eeuwenlange geschiedenis van wederzijdse beïnvloeding laat zijn sporen na in de taal, de literatuur en het collectieve geheugen. Zo lijkt de mythische reputatie van Parijs als paradijs voor kunstenaars en vrije geesten te zijn ingedaald in de populaire cultuur. In films, tijdschriften, liedjes en reclames circuleren voortdurend geromantiseerde clichébeelden van Parijs als de ultieme stad van de liefde, en de thuishaven van beroemde mode-iconen en legendarische kunstenaars. Die beelden hebben echter vaak een nostalgisch karakter: het lijkt meer te gaan om een stad die pronkt met een rijk verleden dan om een bruisende artistieke *scene* die internationaal de toon zet. Intussen dringt via de media ook een ander beeld zich op: dat van Parijs als brandpunt van politiek-ideologische spanningen en doelwit van terroristische aanslagen. De verklaring waarmee Islamitische Staat de aanslagen van november 2015 opeiste, maakt duidelijk dat de stad Parijs een symboolfunctie heeft als belichaming van de vrije westerse cultuur. De Nederlandse reacties op deze gebeurtenissen – een mengeling van ontzetting en solidariteit – tonen aan hoezeer beide landen nog steeds met elkaar verbonden zijn, ook al communiceren we tegenwoordig dan veelal in het Engels.

De opzet van dit boek

In het eerste deel van dit boek presenteren wij een aantal vergezichten. Deze worden vervolgens uitgewerkt in twee chronologisch geordende delen, die aan de hand van concrete casussen de geschiedenis vertellen van Frankrijk als cultureel model sinds de Middeleeuwen. Wij onderbreken het narratief met een kort intermezzo, dat ingaat op de reisverslagen en impressies van Franse reizigers in Nederland in de 19de eeuw. Het is geen toeval dat wij slechts kort stilstaan bij de manier waarop Franse auteurs naar Nederland keken. De geschiedenis van de literaire betrekkingen tussen de twee landen is er immers een van (grotendeels) eenrichtingsverkeer, waarbij Nederland als klein land veel meer naar Frankrijk keek dan andersom. In de 19de eeuw zien we de laatste stuiptrekkingen van een periode – die van de Europese Verlichting – waarin wel sprake was van belangrijke Nederlandse invloeden op het Franse intellectuele verkeer, binnen het kader van de internationale Republiek der Letteren.

Er zijn enkele thema's die als een rode draad op verschillende momenten in dit boek aan bod komen. Allereerst is er de meertaligheid. Vanaf het einde van de Middeleeuwen spreken Nederlandse elites Frans. Hoeveel precies is lastig te meten, maar als we afgaan op veilingcatalogi van particuliere elitebibliotheken uit de 18de eeuw, dan blijkt dat 86% daarvan vijf of meer boeken in het Frans bevatte; uit een andere bron die een betere weerspiegeling geeft van gebruiken binnen de lagere sociale klassen, namelijk inboedelinventarissen, blijkt dat 20% een of meer werken in het Frans bevatte. Het Frans was ook stevig verankerd in het onderwijs: in 1811 was 11% van alle lagere scholen Franstalig, en 70% van alle middelbare scholen (in casu vaak kostscholen). Hoe deze meertaligheid gestalte krijgt, komt ter sprake in de artikelen in het eerste deel van het boek, 'Meertalig Nederland en het Franse boek'. In dit deel komt ook een tweede thema aan bod, namelijk het boek als fysiek object, en het belang van kopiisten, opdrachtgevers, leermeesters en verzamelaars bij het introduceren van het Franse boek in Nederland.

Een andere rode draad door het boek is het belang van Vlaanderen als bemiddelaar tussen het Franse en het Nederlandse taalgebied. Het waren opvallend vaak Vlamingen die de rol op zich namen van culturele bemiddelaar tussen de twee taalgebieden, soms gedreven door politieke noodzaak (Jan van Nijlen, in de bijdrage van Mathijs Sanders) maar ook vanuit andere motieven, en dikwijls met een vanzelfsprekendheid die we nader zouden moeten bestuderen. Hoewel het oorspronkelijke onderwerp van dit boek de Frans-Nederlandse literaire betrekkingen was, is een van de belangrijke uitkomsten ervan dat we die pas goed kunnen begrijpen wanneer we ook

oog hebben voor de ‘tussenlanden’ die hierbij een rol hebben gespeeld, en die ook aan het veranderen zijn: vandaag recipiëren we immers Thomas Piketty’s *Le Capital au XXIe siècle* (2013) niet meer via Antwerpen, maar via New York en de lovende bespreking van Thomas Krugman in *The New York Times*.

Een ander terugkerend thema is dat van het belang van vertalingen in het proces van cultuuroverdracht tussen Frankrijk en Nederland. Vertalingen fungeerden al in de Middeleeuwen als belangrijk faciliterend middel tussen de twee culturen, zoals Johan Oosterman in zijn bijdrage laat zien. Dat ze begin 21ste eeuw nog niet aan belang hebben ingeboet, blijkt treffend uit de bijdragen van Marjolijn Voogel en Margot Dijkgraaf waarmee dit boek eindigt. Maar wat ook duidelijk wordt uit de artikelen in dit boek, is dat vertalingen het contact met de oorspronkelijke tekst niet uitsluiten, maar in veel gevallen ondersteunen. Zo bestaat er een correlatie tussen de bekendheid met het Frans enerzijds en de reikwijdte van vertalingen anderzijds. Hier blijkt eens te meer hoe nuttig het begrip meertaligheid is om te begrijpen hoe transnationale literaire betrekkingen functioneren.

Ook tijdschriften en periodieken zijn van wezenlijk belang gebleken voor de literaire communicatie tussen Frankrijk en Nederland. Het gaat namelijk om relatief laagdrempelige publicaties, die door hun verschijningsfrequentie een echte dialoog mogelijk maken. Zij staan centraal in de bijdragen van Hans Bots, Kees van Strien, Mathijs Sanders en Sylvia Heimans, die niet alleen overtuigend laten zien dat Nederland zelf een sleutelrol heeft gespeeld bij het ontstaan van een internationale Republiek der Letteren, maar ook suggereren dat die rol nog lang niet is uitgespeeld. Weliswaar zal het in de toekomst in toenemende mate gaan om digitale media, maar de rol van deze meer efemere vormen van communicatie lijkt onverminderd belangrijk. Ook dit is een gegeven dat het zou verdienen verder uitgediept te worden in een vervolgstudie.

Maar het is vooral de liefde die naar voren komt als belangrijk thema: de vaak beleden liefde van Nederlandse lezers voor de Franse literatuur en cultuur, maar ook het gevoel een onbeantwoorde liefde te beleven, zoals Josepha Mendels treffend verzuchtte: ‘Parijs is niet verliefd op mij.’²⁷ Dit sluit naadloos aan bij het bekende literaire motief van Parijs als stad van liefde en verleiding. Het gaat hier dus ten diepste om een emotionele band, om verlangen maar ook om verdriet, zoals Marjolijn Voogel de hedendaagse Frans-Nederlandse literaire verhoudingen typeert. Daarom eindigen we dit boek met een persoonlijk gekleurde bijdrage van een vooraanstaande francofiel, Margot Dijkgraaf, die Franse literatuur recenseert voor *NRC Handelsblad* en als intendant literatuur en debat verbonden is aan de

Nederlandse ambassade in Parijs. Met dit artikel maken we de balans op van een relatie die diepe historische wortels heeft en kijken we vooruit naar de toekomst die wat ons betreft nog veel moois te bieden heeft.

Noten

1. Leo Tolstoj, *Oorlog en Vrede*, Vertaling Yolanda Bloemen en Marja Wiebes, Amsterdam 2006, 700.
2. Zie Joep Leerssen, 'Bomen hebben wortels, mensen hebben benen, ideeën hebben vleugels. Een introductie', *De Negentiende Eeuw* 32:1 (2008), 3-14 (10).
3. Zie Michael Werner en Bénédicte Zimmermann, 'Penser l'histoire croisée: entre empirie et réflexivité', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 1 (2003), 7-36.
4. Zie Bernd Körtlander, 'Begrenzung – Entgrenzung: Kultur- und Wissenschaftstransfer in Europa', in: Lothar Jordan en Bernd Kortländer (red.), *Nationale Grenzen und internationaler Austausch*, Tübingen 1995.
5. Els Andringa, 'Penetrating the Dutch Polysystem: The Case of Virginia Woolf 1925-2000', *Poetics Today* 27:2 (2006), 501-568 (501).
6. Leerssen, 'Bomen hebben wortels', 8.
7. Els Andringa, Sophie Levie en Mathijs Sanders, 'Het buitenland bekeken. Vijf internationale auteurs door Nederlandse ogen (1900-2000)', *Nederlandse Letterkunde* 11:3 (2006), 197-210 (206).
8. Pascale Casanova, *La République mondiale des lettres*, Parijs 1999, xv.
9. Over de dominantie van (populaire) buitenlandse literatuur op de Nederlandse boekenmarkt, zie Mathijs Sanders, 'Inleiding: Nederlandse literatuur en culturele mobiliteit', in: *Europese papieren. Intellectueel grensverkeer tijdens het interbellum*, Nijmegen 2016, 7-15.
10. Christie McDonald en Susan Rubin Suleiman (red.), *French Global: A New Approach to Literary History*, New York 2010.
11. Linda Hutcheon en Mario J. Valdés, *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*, New York / Oxford 2002, 8, 26, 67.
12. Zie o.a. de artikelen van Willem Frijhoff, Marie-Christine Kok Escalle en anderen in het themanummer gewijd aan Nederland van *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* 50 (2013).
13. Brief van René Descartes aan Guez de Balzac, *Lettres de Mr Descartes où sont traitées plusieurs belles questions touchant la morale, physique, médecine et les mathématiques*, Parijs 1667, 475.
14. Annie Jourdan, 'L'image du Français aux Pays-Bas : d'un tyran à l'autre', in: Suzan van Dijk (red.), *George Sand lue à l'étranger. CRIN* 30 (1995), 100-112.

15. Over een aantal van deze politieke pamfletten heeft Paul J. Smith zich gebogen in zijn artikel 'Nederland kikkerland: fabel en pamflet in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Kikkersymboliek en politieke satire', *Literatuur* 11 (1994), 26-31.
16. Over de centrale rol van Nederland in de boekhandel is veel geschreven, zie o.a. Christiane Berkvens-Stevelinks e.a. (red.), *Le Magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*, Leiden 1992.
17. Zie Madeleine van Strien-Chardonneau, *Le Voyage de Hollande: récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795*, Oxford 1994.
18. Zie Marc Fumaroli, *Quand l'Europe parlait français*, Parijs 2001.
19. Zie Lotte Jensen, *Verzet tegen Napoleon*, Nijmegen 2013.
20. Zie Toos Streng, 'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875, Amsterdam 1995; Maaïke Koffeman, 'Images de la culture française dans la presse périodique néerlandaise du XIXe siècle: Madame Bovary en Hollande', *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* 49 (2012), 201-218.
21. Elke Brems, Mathijs Sanders en Liselotte Vandenbussche, 'Het Frans als *lingua franca* in de Lage Landen (1800-1914)', *De Negentiende Eeuw* 37:3 (2013), 182.
22. Conrad Busken Huet aan Francisca Gallé, 24 december 1878. Geciteerd in: Willem van den Berg, 'Holland is beminnelijker op een afstand. Busken Huets pessimistische kijk op Nederland', *Literatuur* 21 (2004), 33-36 (34).
23. Conrad Busken Huet aan Francisca Gallé, 24 december 1878.
24. Zie Ruud Meijer, *Parijs verplicht. Nederlandse schrijvers en kunstenaars in Parijs (1945-1970)*, Amsterdam 1989.
25. Zie Marie-Christine Kok Escalle, 'La langue, un enjeu (inter)national', *Deshima* 8 (2014), 111-127.
26. Zie Rudi Wester, 'Transfert culturel', *Deshima* 8 (2014), 229-243.
27. *Tony van Verre ontmoet... Josepha Mendels: Uit het leven van een winterharde laatbloeier*, VARA. Acht radioafleveringen uitgezonden tussen 5 maart 1982 en 27 juni 1982.

Over de auteurs

Maaïke Koffeman is docent Franse letterkunde en algemene literatuurwetenschap aan de Radboud Universiteit. In 2003 promoveerde zij aan de Universiteit Utrecht op een onderzoek naar de geschiedenis van *La Nouvelle Revue française*. Tegenwoordig richt haar onderzoek zich hoofdzakelijk op Frans-Nederlandse culturele betrekkingen via tijdschriften, vertalingen,

boekuitgaven en literaire kritiek. Daarnaast is zij mede-oprichter en bestuurslid van het Kenniscentrum Frankrijk-Nederland.

Alicia C. Montoya is hoogleraar Franse letterkunde en cultuur aan de Radboud Universiteit en directeur van het Kenniscentrum Frankrijk-Nederland. Zij is de auteur van *Medievalist Enlightenment: From Charles Perrault to Jean-Jacques Rousseau* (Cambridge 2013), *Marie-Anne Barbier et la tragédie post-classique* (Parijs 2007, winnaar van de Keetje Hodshon Prijs van de Koninklijke Hollandse Maatschappij der Wetenschappen) en co-redacteur van een aantal bundels, waaronder *Lumières et histoire / Enlightenment and History* (Parijs 2010). Momenteel leidt ze het ERC-project *MEDIATE* (Middlebrow Enlightenment: Disseminating Ideas, Authors, and Texts in Europe, 1665-1820) dat de Europese circulatie van boeken ten tijde van de Verlichting in kaart brengt.

Marc Smeets is als universitair docent Franse Taal & Cultuur verbonden aan de Radboud Universiteit en is hoofdredacteur van *CRIN*, een tijdschrift voor Franstalige literatuur. Zijn onderzoek spitst zich voornamelijk toe op de Franse literatuur van de 19de eeuw. In dit kader werkt hij momenteel aan drie projecten: een boek over de relatie tussen de Franse schrijver J.K. Huysmans en Nederland, de bezorging van een deel van het verzameld werk van J.K. Huysmans bij de Parijse uitgever Classiques Garnier en een (nog op te zetten) onderzoek naar de fascinatie voor het Engelse woord *home* in de Franse literatuur van de 19de eeuw.